

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ СЕДМИ

ОВЧАРСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ: ТИПОЛОГИЧНА СЕΜΑΝТИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНА ПАРАДИГМА

Валентина Колесник

На всяка конкретна езикова картина са свойствени интернационални, общочовешки, ареални и специфични национални особености. Световната картина, съхраняваща се във всекидневното национално мислене, е продукт на дълго историческо развитие и обект на предаване на опита между поколенията. “Езикът отразява мислите и чувствата като предмети” – пише В. Хумболд. Езикът служи като източник, който способства за разкритието на етнокултурната история и етнокултурната специфика на всеки народ. Днес се установяват направления в езикознанието, които ориентират изследователя към разглеждане на връзката на езика с духовната култура, езика и народния менталитет.

Изхождайки от най-общи представи за факторите на етнопсихогенезиса, може да се предположи, че едни от най-важните фактори, определящи етническата специфика на образната структура на съзнанието, са природните и социалните условия за съществуването на етноса. Отразявайки особеностите на местната флора и фауна, ландшафта и климата, общественото съзнание, както и индивидуалното, формират природен фон на асоциацията и така създават “първата крачка” към формиране на етническата специфика на образната структура на съзнанието.

Отделните образи в живата природа се превръщат в общоетнически символи на социално значими реалии. Наличие или отсъствие в природната среда на едни или други животни (и особеностите на поведението им) водят в края на краищата към различия и в съдържанието на образното етническо съзнание. Символът на Китай, както е известно, е драконът. Със символиката на дракона в Китай вино, чай, торта, ястие се назовават “деветте дракона”. В таджикския фолклор например традиционните символи на доброто са лале, грозде, диня, ориз. Символи на злото, неверност, неплодие са праскова, трън, лобода, тиква. Водата е олицетворение на чистота, радушие, щастие; слънцето – на истината, луната – на красотата и т. н. Символ на невежеството се явява образът на магарето и порядко на свинята. При шведите образът на магарето изобщо не се среща във фолклора. В Швеция, както и във всички европейски страни, символ на глупостта е овцата. В славянските езици тя е и символ на кротък, слабovolев човек. В български език лексемата има и пейоративно значение кротък, глупав, слабovolев човек, което се отразява и в устойчивото

словосъчетание *гледам като овца* гледам тъпо, глупаво, неразбиращо. В речника на Н. Геров тази дума е отбелязана и със значение “бели звездици, що излизат понякога по ноктите. Вълк и овца – игра, която овчари и овчарчета играят” /т. 3, с. 326/. В тази речникова статия са представени над четирidesет пословици, които отбелязват най-характерните черти на това животно: *Овце без овчар не ходят. И да колят овцата, тя не блее. С една овца бачило не бива. Която овца се дели от стадото, вълкът я изяжда. Една шюгави овца цялото стадо ошюгавя. Всички овце еднакво мляко не пуцат. Пръпка след него като овца за кърмиле. Докле има овце, сиромашия няма.* От тази лексема са образувани и немалко названия на растения: *овча гюзел* /рус. *земляной орех*/, *овча опашка* /медвежье ухо/, *овчарска мерудия* /*богородская трава*/, *овчарка* /*бархатная гвоздика*/, *овчарска торбичка* /*пастушья сумка*/, *овчаров стап* и др.

Значение много кротък има и лексема *агне* малкото на овца. Тя се използва и за изразяване на нежно отношение към дете, любим, близък човек: *Сти ми, тиле, сти ми, агне, сти, почивай* /П. Р. Славейков/. *Язи ца да та презърна като агненце, байну, гергьовско, като пилинце петровско.* /Напр. пес./ *Там се родица, живяла мамина мила Гergана. Гergана тиле шарено, Гergана кротко агънце* /П. Р. Славейков/. В разговорната реч тя означава и нещо, дадено или получено наготово, без труд. Думата *агнец* се употребява още и в значението изкупителна жертва (обикновено за Исус Христос); хлябът като Христово тяло в безкръвното християнско жертвоприношение; изображение в средата на кръста върху просфората /църк./.

Всеки знак-символ съдържа в себе си културно вродена памет, която “се пробужда” в някои ситуации. За да разберем философията на всяка етническа култура, е необходима научна реконструкция на знаците-символи, понятия, които определят конкретно разбиране за света. Разработеният от нас метод за обработка на диалектния материал предполага съставяне на типови лексико-словообразователни парадигми въз основа на ключови думи-символи. Това обикновено е лексика със социокултурен потенциал.

За да се разкрие спецификата на етнокултурния компонент, своеобразието на лексическите, словообразователните, номинативните системи в езика, най-ефективни са следните етапи на изследване:

- избор на тематическа група;
- разчленяването на най-типичните ситуации (напр.: в тематическата група “овцевъдство”: подвижно овцевъдство, пасенето на овцете, помещения за животните, стригане на овцете, приготвяне на сирене, болести по овцете и др.);
- избор на ключови думи при всяка ситуация или лексико-семантическа група: съставяне на типови семантико-словообразователни парадигми на ключовите думи в изследваните литературни езици и за всеки изследван говор по отделно;
- налагане на типови парадигми, словообразователни гнезда, вериги и т. н.;
- съпоставително описание на плана на изразяване;
- съпоставително описание на плана на съдържанието на думите, определяне на асоциативното поле, лексикалният фон въз основа на речника, анкети, данни от устното народно творчество и т. н.;
- съпоставително описание на функцията на думите в речта;
- характеристика на думите от гледна точка на техните валентни свойства и модели

на управление.

Като източници на материала за подобно изследване могат да служат писмени текстове от различни жанрове, речници, етнографски изследвания, записи на устна реч, анкети. Създаването на съответни картотеки е първостепенна задача в програмата за провеждане на съпоставителни изследвания.

В основата на предлаганото изследване е изграждането на типова семантико-словообразователна парадигма. Подобни парадигми въз основа на материал за названия на животни в руски език са разработени от Р. С. Маначурян.

Типовата семантико-словообразователна парадигма получаваме, абстрахирайки се от конкретни способности за изразяване на едни или други деривационни значения¹. Тя се формира от конкретните словообразователни парадигми – еднакъв набор от деривационни значения, чиито средства за изразяване не съвпадат². Между членовете на парадигмата, като правило, има отношения на взаимозависимост. Т. е., ако в парадигмата има название за лице от мъжки пол, то може да се очаква и название за лице от женски пол, ако има название за самка, трябва да има и название за дете. Тези матрици притежават прогнозираща мощ. Празнотите в тях могат да се запълнят с данни от диалектите или от близкородствени езици.

Ще изредим тези семантически места, които съдържат типова парадигма съществителни - названия на животни в съвременния руски език: умалителни съществителни, увеличителни, оценъчни, названия на самки, деца, месо от животното, помещения за животни, наименования за лица, свързани с животните /този, който се грижи за животните; този, който ги пасе; любител на това, което се назовава с производната основа/. Прилагателните със значения принадлежало на животното, свойствено на ред животни. По правило, глаголите изразяват две значения: произвежда и поведение, подобно на това, което е назовано с произвеждащата дума /напр.: *ишачить*/.

Важен момент от съставянето на типовата парадигма е изборът на ключова дума при всяка ситуация или лексико-семантична група.

Символът – понятие общочовешко, специфичнонационално, етногенетическо, нерядко е генетически закодирано мировъзрение. Етническите знаци-символи могат да бъдат както вещи, присъщи само на дадена култура, така и тези, които са станали реликти, съхранили се като елемент на културата в миналото изобщо. Етническият символ може да бъде не само отделен елемент на културата, но и определена емоционално-образна система. Различното членение на едни и същи фрагменти на света се проявяват също в обема на значението на думата.

Интересни за сравнения например са названията за храна, доколкото според мнението на етнографите, тя може да служи за признак на една или друга субетническа група: за тракийците и полянциите е характерна растителната храна и разнообразието от тестени изделия, а за балканджиите и рупците – млечни и месни продукти³. В крайна сметка тази особеност е свързана преди всичко с преобладаването или на някакво скотовъдство, или на земеделие в едни или други области на метрополията.

Изборът на ключови думи способства и за изследване на лексемите с най-голяма честотност във фолклорните текстове – песни, балади, приказки, пословици, гатанки, благословии. Особено нагледно това се проявява на фона на сравнение на еднотипни текстове от разни славянски езици. Сравни напр., българската благословия: *Първа река* –

жълто жито, втора река – роино вино, трета река – прясно мляко. // Жълто жито – по орачи, роино вино – по лозари, прясно мляко – по овчари с белоруската, където вместо роино вино, прясно мляко, овчари откриваме: зелено вино, солодок мляко, пианишное пиво, горская горелка.

Разглеждаме действеността, ефективността на тази методика и конкретните примери, като отбелязваме при това само някои варианти на лексемите, посочени в тематическата група, фиксирайки също наличие или отсъствие на семантически места в парадигмата.

В лексико-семантичката група за названия на животни в български език най-разгърнатата се оказва парадигмата с ключова дума *овца*. Според наблюденията на Н. С. Державин “современные частности народного быта, ... рисуют нам широкую картину их былого кочевого быта, в котором овцеводством было главным занятием народа и составляло главнейший, если не единственный, источник народного благосостояния. Еще в более раннюю пору предки наших болгар колонистов или соседний народ, оказавший сильное культурное влияние на болгарских предков, жили, должно быть, большую часть года под открытым небомъ, ... для освещения употребляли овечий жир, отопляли свои юрты овечьим навозом”⁴, като с овчата тор подхранвали и земята.

В езика откриваме много потвърждения на това забележително наблюдение на известния етнограф. Около 50 семантически места в българските говори в метрополията и диаспората заемат названията за овци по възраст и пол. За всички говори е характерна дефиницията на названията на животните по възраст, пол и други признаци, което потвърждава мнението, че “речникът на диалектите е много по-богат за частните видови названия, диференцирани от производствената практика, докато литературният език се задоволява само с широки общи термини”. В изследваната типова семантико-словообразователна парадигма за названията на овца според възраст, пол и други признаци намираме следните семантични места: 1) женската възраст – *овца, фца, уфца, усца, ухца*; 2) умалително – *овчица*; 3) мъжко скопено – *овен, хазман, азман, бурма, кацак, бурдук*; 4) мъжко, оставено за разплод – *коч, праз, матор, маторец, овен*; 5) малкото, докато бозае – *агне, ягне, сукалче*; 6) умалително – *агънце, агенце, агня, ѝегненци*; 7) умалително женско – *ягничка*; 8) умалително мъжко – *овне, овенче, барашек, барашика* (рус.); 9) голямо агне – *агнец*; 10) агне до една седмица – *слузак*; 11) малкото до една година след отбива до зимата – *ишле, ланску ишле*; 12) малкото до следната пролет – *иззимелче, зимелче, узимелче, изимелче*; 13) женско агне, след като навърши една година /от есента до ягнене/ – *дзвиска, звиска, жвиска*; 14) мъжко на една година – *обегнак, годинак, кучле, кужле*; 15) мъжко агне, след като навърши една година – *дзвизак, звизак, дзиве, звизе, джавизе*; 16) мъжко след есента – *ишиек*; 17) овца на първо ягило – *тървеския*; 18) заплодена овца – *гебе*; 19) бременна овца – *котна*; 20) агне, оагнено много рано. “изтървано агне”, т. е. от някой изтърван коч – *качарма*; 21) агне, родено късно, между Гергьовден и Костадиновден – *сугарче*; 22) агне, предназначено за Гергьовден – *гергьовче, кужле*; 23) овца, която първата година не се оягни – *пяходница*; 24) овца, която често ражда – *агнитна*; 25) овца, която повече не се ягни – *мърня*; 26) стара овца – *бабана*; 27) дойна овца – *доилница, сагмал, сагмалка, млъзница, мандъра*; 28) овца, на която агънцата са изклани на Гергьовден, те се доят от Гергьовден до Петровден – *подоилица*; 29) овца, на

която е заклано или продадено агнето – *сирица*; 30) ялова овца – *щерица, ялува, изтиричава*; 31) мъжко на третата година, оставено на коч – *батак*; 32) мъжко от третата година нагоре, оставено на разплод – *коч*; 33) овен на три години – *матор*; 34) мъжко от пет години нагоре – *бурма, бурмакоч*; 35) коч без рога – *кабак, тукал, шута*; 36) рогата овца – *рогуша, рогушка*; 37) овца, която има къса мека вълна – *рудица*; 38) овен, който има къса мека вълна – *рудец, руд овен*; 39) овен, който несполучливо чукал и изпушен – *ватрак*; 40) овен, който води овците и носи звънец – *звънкар, звънкар*; 41) овца, която носи звънец – *звънкарка, звънкарка*; 42) бяла овца с черен кръг около очите – *вакла*; 43) бяла овца с жълти точки около носа – *жълтамърка*; 44) бяла овца с черни точки около носа – *черномърка*; 45) овца, която ходи неотстъпно след някого – *кудук*; 46) вироглава овца – *витана*; 47) овца, която пометне плода след удар – *бутурясана*. Породите на овците са: *мериносова, меринос, метис, тънкорунна, цигайска, чушкава, шпанка* и др.

Означенията на възрастите и половите различия при овците у българите са почти изключително български: *овца, овен, агне, ишле, иззимелче, дзвиска, щерица, ялова, доилница, тървеския, пяходница* и др. В говорите обаче има и туркизми, за които е характерен синхармонизъм на гласните: *хазман, баначка, сагмал, бурма* и др.

Нерядко точката на отчитане (ориентационният момент) за определянето на възрастта на агнето и овцата е Гергьовден /Гьоргьовден/ (6 май). Именно през това време в районите с развито подвижно овцевъдство овчарите са се връщали в селото. Гергьовден и Димитровден са, както е известно, най-почитаните празници при българите. Пастирският поминък е отразен в много пролетни обичаи на българите. Най-характерен от тях е Гергьовден. “Имайки ясна иконографска представа за великомъченик Георги, главно в хероичния му вид на конник с ризница, убиваш с копие многоглава ламя, народът покрай другото го приема за покровител и на стадата. Затова всички стопани заколват в негова чест агне за курбан”⁵ Едновременно с кръвната жертва, на Гергьовден се приготвя и гергьовденски кравай, който най-често се нарича *овчарник, кошара*. Обикновено по него са моделирани символи на овците и другата жива стока. Този кравай се отнася на кошарата и се дава на овчаря. С този ден са свързани следните названия: *сугарче* агънце, което се е родило след Гьоргьовден, *дзвизка* едногодишна овца (от Гергьовден до Димитровден). Лексемата *ягне* в много села се назовава *ягненка* до Гергьовден. На празник обичайно го колят и традиционно във всички села готвят курбан. Това агне често също има специално название – *кужи, кужинце* (с. Заря, Одесской обл.), *гергьовче* (с. Кирнички, Одесской обл.). Названията, тези народни български празници, нерядко лежат в основата на наименования на растения: *димитровче* хризантема, *гергьовденчя, гергьов бабкя*⁶ ландыш, который цветет, как известно, в это время.

Специфични за дадената тематична група са и глаголните лексеми – *мръфтят овците* почитат си на сянка край вода /с. Кубей/, *смръхтяват се* събират се на куп /с. Суворово/, които не съществуват в другите славянски езици.

Мястото, където живее овцата и зиме и лете, най-често има название кошара, в планинските села – *държава*. Думата *кошара* в книжовния език има две значения: място за добитък, заградено с плет; особени хлябове с шарки отгоре като кошара с добитък. Тя има деривати с умалително – *кошарица* и увеличително значение – *кошарище*. Малки хлябчета, с които някъде запазват овците, преди да ги издоят, се наричат *кошарка*. Терминът кошара е разпространен в Средна България, във Врачанско, Трънско и Кюстендилско той

е заменен със *сая*. “Летните кошари – открити, без заслон, в Източна България се наричат *къшили*, а в Западна България – *бачии*. Едносрещният агъл в Северна България се нарича в Западна България *дайма*, *далма*, а в Югоизточна – *слон*” (Н. Колев, 137).

В бесарабските говори най-разпространени лексеми със значение помещение за овце са: *агъл*, *кошара*, *сая*, *пирдя*, *гражд*, *стръга*, *търла*, *къшила*, *укол*, *поята*, *подслон*, *шапрун*, *фчарник*, място за доене на овцете – *мандра*, *струнга* и др. Най-много деривати има лексема *мандра*: *мандричка* – умалително, *мандраджия* – дояч, *мандруване* – доене и приготвяне на сирене.

В село Задунаевка за означаване на помещение за овце в двора се използват лексемите – *укол*, *агъл*, *пирде*, в Кубей – *гражд*, *граш*, за зимно помещение – *шапрун*, в Суворово – *укол*, *пирде*, *стръга*, *търла*, *чардак*, *лагер*. В село Кирнички помещение за овце в двора се нарича *агъл*, заградено място в къра – *стръга*, място за доене на овцете – *пирдя*, зимно помещение за овце в двора – *сая*, части на овчарската кошара в полето – *котур*, *котурка*, *чердак*. Следователно в тази подгрупа има най-малко 6 семантични места: лятно помещение за овце в двора; зимно помещение за овце в двора, заградено място в полето; място за доене на овцете; място за подсирването; части на овчарската кошара в полето.

На кошарата се намира и жилището на овчаря – *колиба*, и загражденията, в които се затварят овцете, и мястото, където се прибира храната. В Западна България има и колиба за овци с малки агънца, които са се обагнили през зимата – от Коледа до Младенци, наречена *буджакът*. Лятно време агънцата се затварят в специално помещение – *егрек*, *тръляк* или *кочак*. Освен това в полето има и малки колибки, сушинки, отредени за кучетата – *страчове*. За всяко куче има отделен *страч*.

За названията на стада в бесарабските говори съществуват следните лексеми: *отара*, *хатара*, *скърта*, *сурия*, *билюк*, *оджак*, *турма* – стадо от 200 до 600 овце, *фандачка* – стадо от 30 овце. Стадото, когато пасе лятно време, обикновено се дели на *подоиница*, *сагмал* или *млзница*, *шилета* и *яловина*. Има и *смясници* – смесено стадо.

За названието на овчар най-често се използват в говорите лексемите: *уфчар*, *уфчарин*, *чубан*, *чубанин*, *пастир*, *стадник*, *чередник*. Дойните овце пасе *сагмалджия* или *подоиничар*, *шилета* – *шилигарин*, *шилигар*, *шилитар*, *кочовете* – *кочовар*, *кочмар*, *празар*, *яловината* – *яловичар*, *яловар*. Група овчари се нарича най-често *тайфа*, глава на овчари – *кехая*, помощник на кехая, млад пастир – *чирак*, потпасчик, момче, което закарва овцете в стърга – *карач*, *пукарач*, овчар, който готви храна – *одаджия*, овчар който отлъчва овцете – *лъчевото*, който стриже овцете – *стригал*, който прави сирене – *мандраджия*, *брънза*, дои овцете – *струнгар*, *мандраджия*; *овцеброяч* – брой овцете.

Най-голяма словообразователна активност в тази подгрупа има лексемата *кехая*: *кехайован* – ходя пекая, *кехайца* – жена кехая, *кехайов* – принадлежи на кехая, *кехайоване*. Тези семантични места потенциално могат да имат и други названия на овчари. Думата *овчар* в книжовния български език има следните деривати: *овчарче* /пастушок/, *овчарка* /женщина-пастух/, *овчаров* /пастуший, пастушеский/, *овчарски* /пастушеский/, *овчарник* /овчарня/, *овчарница* /овчарня/, *овчарувам* /пасти стадо/, *овчарство* /пастушество/, *овчарлък* /пастушество/. Прилагателно овчарски образува редица номени: *овчарско пиле* /рус. *удод*/, *овчарско куче* /рус. *овчарка*/, *овчарски скок* /спорт. *прыжок с шестом*/, *овчарска торбица* /бот. *пастушья сумка*/.

За да има полза и да печели от овците, селянинът трябва да се грижи те да дадат приплод (да се ягнят), да ги *храни*, да ги *стриже* и да ги *млз*, когато дойде време. Затова овчарството се дели на следните овчарски дейности: *хранене*, *млзене* или *бачуване*, *стрижене*.

Овцевъдството създава предпоставка за развитието на редица занаяти и производства, като *кашкавалдйство*, *сиренарство*, *млекарство*, *бегликчийство*, *джелебство* и др. Тези книжовни лексеми с абстрактно значение на –ство обикновено отсъстват в говорите. Вместо тях се употребяват описателни конструкции: *прави кашкавал*, *сирене* и т. н. По-честите са отглаголните съществителни на –не: *доене*, *подсирване*, *бучкане*, *млзене*, *бачуване*, *стрижене*, *ягнене* (*ягнило*), *оплождане*, *мърлене* – масово оплождане. Освен значение помещение за животни типова парадигма съдържа още места: място, където се агнят овце = време, когато се агнят овце /*агнило*/, място, където стрижат овце, място, където правят сирене и т. н.

Овчарите разпознават овцете си, както е известно, по белези на ушите им – нишани. В Кубей например нишаните биват няколко вида: *замбъ* – изрязано кръгче в средата на ухото, *сечка* – белег на ухото на овца, който представлява цепка, *дъс кисик* – отрязък в права напречна линия, *уюк* – изрязан полукръг на едната страна, *цяпка* – отрязък по права линия от върха надолу. В Суворово – *бирка*, *хърлец*, *цяпнату*, в Евгеновка – *копчи*, *стрела*, *стрелуха*, *фъркулица* и др.

Овците са полезни със своята *вълна*, със своята *кожа*, с *месото* и *млякото* си. Всички тези лексеми имат семантични и словообразователни парадигми.

Думата *вълна* например има в книжовния език следните деривати: *вълнест*, *вълнодаен*, *вълнодайност*. Тя може да е *чушкава*, на нея може да има *серей*, *серейя*. Вълна от една овца се нарича *руну*, *ярина*, *йерина*. От вълната правят различни видове тъкани – *гарус*, *инузяпка*, *кангар* /с. Суворово/, *плетат чорапи*, *калцуни* и т. н.

Думата *кожа* в книжовния език има повече производни: *кожица*, *кожичка*, *кожен*, *кожарство*, *кожух*, *кожухар*, *кожухарски*, *кожухарство* и др. В бесарабските говори има няколко лексеми, означаващи вид кожа: *набук*, *шавро*, *шпанка* /Суворово/, *дреп* (*мелкая овечья шерсть*), *смушак* (*овечий мех*) /Олшанка/. От овча кожа шият *кожух*, *елек*, *киптар*, *бидян*, *мишини* и др.

Както е известно, българите дълъг период от време са водили номадски начин на живот и основното им занятие е било пътуващото скотовъдство. Затова главно място в тяхната кухня заемали месните и млечни ястия. В основата на млечната кулинария лежи такъв начин за обработка на млякото, който дава възможност то да се употребява по-дълго като продукт. Неслучайно характерният за българите млечен продукт е *киселото мляко* – един от възможните етнически символи.

Названията на млечните произведения, направени от овче мляко, включват и етническият знак-символ – *сирене*. Именно тази лексема в българския език приема върху себе си функцията на хипероним, родовото наименование, а лексемата *кашкавал* приема ролята на видово наименование. В руски и украински език *брънза* /бълг. *сирене*/ се третира до известна степен като екзотически вид кашкавал, който може да не се продава в магазините или щанда с надпис “Сыры”. Както се вижда, лексемите с точни съответствия могат да се характеризират с различна активност в речта, с различна способност да развиват преносни значения, генерализация на семантиката. И това е обусловено, по правило, от

екстралингвистически ситуации, спецификата на етническата култура – за българина сиренето е значително по-важен и по-често употребяван хранителен продукт, отколкото е кашкавалът.

В книжовния български език лексемата сирене има следните производни: *сиренар* – 1/ човек, който произвежда сирене, 2/ човек, който много обича да яде сирене; *сиренарски* – принадлежи на сиренар, *сиренарка* – жена сиренар, *сиреняв* – който е направен със сирене /напр. сиренява чорба/. В източно-славянските езици за тези понятия няма еднословни номени, а се използват словосъчетания. Сродни със сиренето са и думите: *сирнице* – мая за подсирване на мляко за сирене /от стомаха на агне/, *подсирвал*, *подсирване*, *сирница* и др.

Освен сиренето, от овче мляко правят още *извара* /*одвара*/, *шумик*, *огурт* /*угурт*/, *кашкавал* /слабо солено сирене/, *ушмер* /печено сирене/ и др. С овчѐ сирене правят много тестени изделия, в бесарабските говори означавани със следните лексеми: *сириник*, *гизлема*, *мекиче*, *рогачки*, *тутманик*, *тутманяк* /Огородное, Камянка/, *крастачки* /Н. Трояны/, *зелник*, *одварнички* и др.

Семантично място “название на месо” е представено в българския език със лексемите: *овнешко*, *овче*, *шилешко*, *агнешко* /ср. рус. баранина/. От него правят *каварма*, *бастурма*, *баба*, *мура*, *дяду*, *салдисон* и традиционно обредно ястие – *курбан*. Почти от всички тези думи в говорите имат и деривати, които в други славянски езици нямат еднословни номени: например, *курбането* – място в двора на църквата.

Използват се още и *костите*, *рогата* и *торът* на овцете. “Слабо продуктивните планински ниви ежегодно се торят и по т. нар. егречен начин. За да може един земеделец да се препитава от нивите си, трябва да има и най-много 70-100 овце за наторяването им” /Странджа, с. 54/. Неслучайно в говорите за овчия тор има разнообразни специални лексеми: *барабонки*, *бърбенки*, *бърбонки*, *дренки*, *гретки* и др.

Както виждаме, номинативните средства на езика преди всичко са свързани с външноезикови реалности, поради което различията, свързани със своеобразните култури, най-добре се забелязват в лексиката на фразеологията, но не по-маловажно тук е и словообразуването. Всички изменения в лексикалната система така или иначе са свързани с историята на народа, с развитието на неговата материална и духовна култура. В семантиката на всеки език има отражение на общото, на универсалния компонент на общочовешката култура и отражение на своеобразната култура на съответния конкретен народ.

Представа за характера и мярата на сходство и различие между българската литературна, диалектна и чуждославянска лексика може да се добие, ако речниковият обхват на тези езици е достатъчно пълен и думите се съпоставят като лексически единици на определена система, представляваща на свой ред микросистема от форми и значения, които в определен вид функционират в речта⁶. Необходима предпоставка за това е изборът на съответната методика за анализ, тъй като оценката на лексическата близост и различията зависят от начина на нейното определение. Такова съпоставяне е възможно, след като бъдат описани лексическите системи на всеки от езиците поотделно, при това по един образец, който да обезпечи адекватността на резултатите. Подобен род описания все още няма. При отсъствието на такива описания на лексиката съпоставянето може да се провежда, чрез сравняване на отделни части в различни езици, като се имат предвид

техните системни отношения, парадигматическите и синтагматическите връзки.

Сравнението на парадигмата с ключова дума *овца* с парадигмата на ключовата дума *коза* върху български езиков материал дава интересни данни по отношение на спецификата на средствата на изразяване на едно и също деривационно значение. Семантическите места в парадигмата на *коза* са представени в повечето случаи от деривати с корен *коз-*, като същевременно в парадигмата на *овца* това са суплетивни основи от тюркски произход. Т. е. в парадигмата на *коза* има повече изконно славянски лексеми и славянски форманти, но в българския литературен език и в говорите тя има по-малко семантически места, отколкото в руски.

Приведените примери отразяват следи от номадски начин на живот у българите. За това говори, първо – изобилието от специална лексика, свързана с овцевъдството; второ – оскъдната лексика, характеризираща жилищните типове; трето – наличие на ориентационния момент “Гергьовден – Димитровден” при названия на много реалии; четвърто – преобладаване на суплетивните форми от тюркски произход в типовите семантико-словообразователни парадигми с ключова дума *овца*. Реминисценция на номадската култура се явява и начинът за приготвяне на месото на открит огън – на железен триножник, наречен в говорите *пирустия*, *пирус*, или в пещ, която се нарича *куптор*, за разлика от *соба* – вградена в стаята пещка с пещ.

Изследванията от етногенетически аспект са актуални, особено в плана на еволюцията на генетически архаични етноси. Символичната българска система за отражение на света се отнася към по-старите системи на традиционната култура на планетата. Изследванията на диалектите подпомагат откриването на някои неясни звена от ранната история на езика. Преди всичко се възстановява древната лексика, свързана с отделни страни на социално-икономическите структури, установяват се древните значения на думите.

Както се вижда, на лексикално ниво много ясно работят матрични представяния, които дават възможност да се разглеждат всички гореописани ситуации. Степента на запълването на матриците служи като надежден показател за словообразователната и граматическата общност и специфика. Матричното представяне при наличие на няколко основни типа матрици може да се използва при разпознаването на лексиката от граматико-морфологичен аспект, а също и за активно моделиране на лексико-граматически форми. По-нататъшните изследвания в тази област разширяват мрежата на матричните представи.

Бележки

¹ Современный русский язык. Под ред. Белошапковой, В. А., Москва, 1985, 225.

² Пак там.

³ Колев, Н., Българска етнография. В. Търново, 1982, 174.

⁴ Державин, Н. С., Болгарские колонии в России. Т. 1 – Сборник за народни умотворения и народопис. С., 1914, кн. 29, 50.

⁵ Геров, Н., Цит. соч., Т. 3, С., 1975, 79.

⁶ Червенкова, И. В., О сопоставительном описании русской и болгарской лексики. – В: Вопросы сопоставительного описания русского и болгарского языков. Фонетика и лексика. С., 1982, 131.